

Література

1. Лазарев В.В. Литень С.В. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., – 1998. – С. 359.
2. Липинский Д.А. О становлении новых видов юридической ответственности // Матер. Междунар. науч. конф. “Татищевские чтения: актуальные проблемы науки и практики”. Ч.1: Правоотношения и юридическая ответственность. – Тольятти. – 2004. – С. 42.
3. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Свердловск, – 1964. – Вып. 2. – С. 198.
4. Липинский Д.А. Проблемы совершенствования процессуальной ответственности // Право и политика. – 2004. – №11. – С. 37.
5. Чечина Н.А., Элькин П.С. Об уголовно-процессуальной и гражданско-процессуальной ответственности // Советское государство и право. – 1973. – №9. – С. 34.
6. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – М.: Юрид. лит., – 1971. – С. 93.
7. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. – М., 2003.
8. Теория юридического процесса: итоги, проблемы, перспективы / Павлушина А.А.; Под ред.: Ведяхин В.М. – Самара: Изд-во ГОУ ВПО “Самарская государственная академия права”, – 2005. – С. 391.
9. Воложанин В.П. Санкции в гражданском процессуальном праве // Российский юридический журнал. – 1997. – №3. – С. 113.; Воложанин В.П. Применение санкций при совершении правонарушений / В.П. Воложанин, Л.А. Солдатова // Российский юридический журнал. – 1998. – №4. – С. 107.
10. Матузов Н.И. Теория государства и права: Учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – Саратов, – 2001. – С. 438, 350.
11. Даниленко В.Н. Юридическая ответственность: понятие, функции и виды // Современные проблемы взаимодействия материального и процессуального права России: теория и практика: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (17-18 апреля) Ч.2. – Екатеринбург, 2004. – С. 20.
12. Тархов В.А. Гражданское право. – 1997. – С. 323.
13. Ставиский П.Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве. – Киев – Одесса, 1982. – С. 44-45.
14. Курьлев С.В. Санкция как элемент правовой нормы // Советское государство и право. – 1964. – №8. – С. 48-49.
15. Ячменев Ю.В. Юридическая ответственность и ее виды в современной юридической литературе // Правоведение. – 2001. – №1. – С. 247.
16. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М.: Изд-во МГУ, – 1981.
17. Чечина Н.А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. – Л., 1987. – С.74.

УДК 340.111:124.5

*В.В. Дудченко***ОСНОВНА ЦІННІСТЬ ПРАВА**

Концептуальним ключем до з'ясування проблеми співвідношення права і справедливості є онтологічно-телеологічний підхід до права. За такого підходу право осмислюється за двома напрямками. По-перше, воно осмислюється як частка людського буття у його цілісності й доконечності. Право тут постає дедукцією із закономірностей людського універсуму, і від цих закономірностей воно набуває свого понадюрідичного значення і самобутності. По-друге, право осмислюється у своїй власній цілісності й доконечності. Якщо внутрішньою субстанційною

сутністю права є людська свободна воля, то зовнішніми модифікаціями цієї сутності є звичаї, договори, закони, правові принципи, судові рішення.

Грецькі мислителі започаткували таку знаменну своєрідність західної ментальності, як спрямованість людської свідомості на ідеї, або на ціле і доконечне усіх речей. Для давніх греків наукою в істинному розумінні була наука про світ у його цілісності й доконечності. “Істина – це ціле”, і ніщо часткове не є цілком істинним. Справедливість – теж ціле. У підсумку, істина і справедливість співпадали.

Грецькі поняття композиції і гармонії сьогодні відображаються теорією гештальту. Гештальт (з нім. Gestalt – образ, форма, структура). Сутність гештальт-теорії полягає в такому. Зріла свідомість людини має тенденцію сприймати речі у завершеному вигляді, повноті, цілісності, і водночас простоті. Гештальти є цілісностями. Якщо існує цілісність, то мають бути і частки цієї цілісності. Поняття цілого і частки є основними поняттями теорії гештальту.

Як співвідносяться між собою ціле і частки? По-перше, у сфері людської свідомості ціле передре своїй частці. Не ціле виникає з часток, а частка із цілого. По-друге, цілому притаманні власні закономірності, які принципово не зводяться до простої суми властивостей часток. Властивості цілого – це якісно нове утворення. Підставою виникнення цілого є категорія мети, або цілепокладання. По-третє, якщо явище є часткою цілого, то воно набуває інших властивостей або закономірностей, ніж коли існує відокремлено (від цілого). Частка визначається цілим.

Зі сказаного випливає, що, по-перше, частку неможливо зрозуміти не зрозумівши цілого, його властивостей, бо ціле діє в кожній зі своїх часток; по-друге, частка не в змозі відрізнятись від цілого по суті, бо, знову-таки, ціле діє в кожній зі своїх часток.

Припущення того, що єдиним засобом розгляду чуттєвого досвіду є свідомий інтроспективний аналіз, виявилось хибним. Це вчення вже зазнало краху в психології. На зміну йому прийшла сучасна гештальт-теорія, “цілісна”, структурна і детермінаційна психологія. Некритична віра в особливий статус інтроспекції як підстави матеріалістичної епістемології виявилось головною її помилкою.

Усі природно-правові вчення, починаючи з греко-римської епохи через християнське середньовіччя до Нового і Найновішого часу, побудовані на теорії гештальту.

Блискучим розв’язанням проблеми права на зазначених принципах співвідношення цілого і частки є правове вчення Г.В.Ф. Гегеля. Звернення до цього вчення неабияк важливе й тому, що “гегеліанство стало основною формою прояву теорії збігу права і справедливості в сучасну епоху” [1].

Теорія гештальту вимагає знаходити властивості або закономірності людського буття у його цілісності й доконечності. Пошуки цих закономірностей привели Г.В.Ф. Гегеля до поняття людини. Природним станом людини є природжена свобода. Ось думки мислителя із цього приводу: “Відмовитися від своєї свободи, від своєї природи означає обернути себе в річ, або, більше того, опуститися до рівня тварини” [2]. Г.В.Ф. Гегель поділяє кантівське вчення про емпіричний

і інтелігібельний характер людини. Свобода інтелігібельна. Вона є самовизначеністю людського духу.

Етичне поняття свободи відкрив Сократ. Свободу він мислив як кінцеву в людині реальність. З того часу філософська думка не сягнула далі, більш глибоко цієї реальності. І сьогодні західні мислителі (нові онтологи, феноменологи, екзистенціалісти, прибічники постмодерну) вбачають у свободі найглибший прояв природи людини.

Свобода людини і справедливість є закономірностями людського універсуму. Тому, відповідно до теорії гешталту, право як частка людського буття в його цілісності є дедукцією із закономірностей або властивостей цієї цілісності. Якщо закономірностями людського універсуму є свобода і справедливість, то природно тоді стверджувати, як це й робить Г.В.Ф. Гегель, що право є наявним буттям свободної волі. Мислитель виразно нотує: "...поняття права за своїм походженням тлумачиться поза наукою про право, його дедукція передбачається тут як така, що вже має місце, і його необхідно сприймати як дане [3]. Г.В.Ф. Гегель буквально відтворює кантівське тлумачення права, коли у своїй філософській пропедевтиці: стверджує: "В основі права лежить свобода окремої людини і право полягає в тому, щоб я спілкувався з іншими, як з свободними істотами" [4].

Під кутом зору на право як частку людського буття у його цілісності й доконечності, атрибут людського духу, маємо визнати, порівняно з теорією позитивного права, цілковиту своєрідність тлумачення сутності права і істини про нього, його сенсу і цінності, первісних засновків у сфері права і визначення права за його природним першоджерелом (людиною), місця і значення права в людському бутті як цілісності. Право пов'язується закономірностями або властивостями людського універсуму і від них воно отримує своє надюрідичне значення і свою самобутність; йому "вказується" місце в цій цілісності, бо воно – частка цілого, від якого не в змозі відрізнятися по суті. Місце і значення права в людському бутті як цілісності зумовлюється запровадженням і охороною ним свободи. Охороняється найглибша сутність людини. Щоб не залишатися абстрактною можливістю, свобода повинна дістати наявного буття. І першим актом свободи є власність. Свобода вважається й основним принципом справедливості.

У своєму визначенні справедливості Г.В.Ф. Гегель іде вслід за Арістотелем і Хомою Аквінським. Арістотель виокремлює зрівнюючу, або комутативну, і розподільчу, або дистрибутивну, справедливість (книга 5-та "Нікомахової етики") [5]. Перша передбачає стосунки координації, друга – стосунки субординації. У першому випадку ідеться про суспільство економічне, у другому – політичне (державу). Зрівнююча справедливість регулює буття приватної (цивільної) сфери. Символ цієї справедливості – договір, розподільча справедливість покликана впорядковувати публічну (політичну) сферу. У політичному суспільстві розподіляють як благо, насамперед, владу, посади, винагороди тощо. Тож, зрівнююча справедливість – категорія приватного права, розподільча – публічного.

Аналізуючи співвідношення правди і справедливості, Арістотель зазначає, що ці поняття збігаються. "Правда і справедливість – одне й те ж... Складності ж виникають тому, що правда, постаючи справедливістю, може бути не справед-

ливою, коли ідеться про букву закону... Будь-який закон – загальне положення, а стосовно певних частковостей неможливо дати правильних загальних визначень... Закон має стосунок до частковостей найчастіше, причому недостатність закону усвідомлюється... Таким чином, якщо закон є загальним положенням, а конкретний випадок не підпадає під загальне положення, то, безумовно, правильно вчинить той, хто виправить недолік і надолужить прогалину, залишену законодавцем; недолік, який і сам законодавець виправив би, коли б був присутнім і коли б він знав про такий випадок, приймаючи закон” [6].

Така природа правди. Вона полягає у виправленні закону в тих випадках, коли він, унаслідок своєї загальності, незадовільний. “Тож, тепер зрозуміло, що таке правда і що вона є справедливістю... З цього також зрозуміло, яка людина праведна: той праведний, хто має намір діяти і діє у цьому напрямі та не дотримується букви закону на шкоду ближньому, а застосовує його вільно, навіть маючи законне право на своєму боці; а душевна якість такої людини – праведність – є здобута властивість, яка не відрізняється від справедливості” [7].

Новітній елемент у концепцію справедливості привнесло християнство. Новітність полягала в обмеженні справедливості милосердям і любов’ю. Абсолютний закон християнської моралі вимагає любові до всіх людей і відповідного братського до них ставлення. Абсолютний же закон права говорить: “Віддай кожному своє”.

Х. Аквінський вносить вельми значні зміни в розроблену Отцями Церкви теорію справедливості. Він чітко розмежовує людську справедливість і справедливість Божественну. На думку Х. Аквінського, як і на думку Арістотеля, людська справедливість поділяється на справедливість розподільчу і справедливість зрівнюючу [8]. Мислитель виокремлює вічний, або Божественний, закон, природний закон і людський закон. Природний закон є дотиком і віддзеркаленням у розумі людини вічного закону. Цей закон не потребує визнання з боку держави [9].

З вічного закону не може висновуватися ніяка несправедливість, бо вічний закон – це такий закон, згідно з яким справедливо, щоб усе найбільшою мірою було впорядковано. Але деякі закони несправедливі. Тому не будь-який закон впливає з вічного закону.

Х. Аквінський посилається на Августина, який стверджував, що “законом не є те, що несправедливе”. Тому сила закону залежить від ступеня його справедливості. У людських же справах що-небудь вважається справедливим, коли узгоджене з правилами розуму. А найперше правило розуму – закон природи. Якщо людський закон не узгоджується з природним законом, то це більше не закон, а псування закону [10].

Найбільш цікавим елементом теорії справедливості у Х. Аквінського є те, що вона являє собою перший крок до секуляризації ідеї справедливості. Секуляризація (від пізньолат. *saecularis* – мирський, світський) – звільнення від релігійних і церковних інститутів, від релігійного впливу на життя суспільства і особистості. На підставі виокремлення Х. Аквінським зрівнюючої і розподільчої справедливості став можливим вислів, що справедливість існувала б навіть,

коли б не було Бога, – вислів, який зробився знаменним в XVII столітті завдяки Г. Гроцію.

Повна ж секуляризація ідеї справедливості закінчилася тільки після звільнюючої місії епохи Відродження, де образ світу зробився більш плюралістичним, шлях до спасіння перенесений до сфери суто людської і мирської діяльності, а людське суспільство стало автономним стосовно до церкви.

У XVII–XVIII ст. поширення здобувають раціональні і секуляризовані теорії справедливості. Раціональну і секулярну справедливість доцільно проаналізувати у контрасті абсолютистської і правової держави. Відомим дослідником теорії державного абсолютизму є англійський філософ Томас Гоббс. Щонайперше, мислитель вважав, що підвалину держави утворює антропологічний фактор, людина від природи егоїстична і зла істота. Кожен прагне задовольнити свої інтереси. Однак, прагнення одних зіштовхується з подібним прагненням інших.

Неминуче виникають утиски і насильство одних над іншими, тобто “боротьба всіх проти всіх”. Кожен прагне знищити іншого, щоб звільнити місце для себе. Тож, від природи “людина людині вовк”. Такий стан речей, за Т. Гоббсом, треба виправити. Яким чином?

Людським у людині є розум, а не тваринна жорстокість. Природжений людині і інстинкт самозбереження. Розум і інстинкт самозбереження приписують людині правила поведінки. Насамперед, шукати миру. Далі, відмовитися від абсолютної, безмежної свободи вчинків (“не роби іншому того, чого не бажаєш собі”). Потім, виконувати укладені угоди. Окрім цих трьох основоположних правил, Т. Гоббс називає ще 16. Усі вони висновуються з перших трьох.

Названих правил самих по собі ще не досить, необхідна ще влада, яка примушує дотримуватися правил. Люди укладають між собою “суспільний договір” (взаємна згода) з метою виборів однієї людини (чи зборів) представляти їхні інтереси. Суттєво, що “суспільний договір укладається не людьми як підданих з правителем, а підданих між собою. Правитель залишається за межами договору. Він не бере участі в договорі. Його влада неподільна і абсолютна. Верховний правитель перебуває над умовами, або 19 правила суспільного договору. Ці правила обов’язкові для підданих, але не для правителя (монарха). Церква теж мусить підпорядковуватися монарху.

Теорія держави, за Т. Гоббсом, дійсно абсолютистська. Правитель править всеохоплююче, абсолютно. Влада правителя має бути сильною, тримати людей у стані страху і примусі з метою дотримуватися 19 правил договору. Правитель називається сувереном, він володіє верховною владою; будь-хто інший його підданий [11].

Викладенні положення можна вважати закономірностями виникнення абсолютистської держави. Природою цієї держави є, з одного боку, неподільність, необмеженість, сила і примус влади, а з другого боку, підкорення і страх підданих. Справедливість у такій державі: ототожнюється з управлінською волею держави.

Підвалини виникнення правової держави теж антропологічні. Від природи людина наділена не відчужуваними, природженими правами. Це право на життя,

право на свободу, право на власність і право на захист цих прав. Люди укладають між собою “суспільний договір” з метою доручити державі захищати їхні природні права. Тож держава виконує суто службову функцію щодо громадян. Держава, за умовами договору, створюється для захисту природних прав людини. Правитель не залишається за межами договору (як у теорії абсолютистської держави Т. Гоббса). Умови договору обов’язкові і для правителя, а не лише для підданих. Це означає, що державна влада у правовій державі обмежена природними правами громадян. Ось чому громадяни мають право повставати проти державної влади, якщо влада порушить умови договору, тобто ігноруватиме права громадян. Останні звільняються від обов’язку коритися такій державі (Дж.Локк, Ш.Монтеск’є, Ж.Руссо). Правителі відповідальні перед народом.

Тож, закономірностями правової держави є, по-перше, природні права людини, по-друге, суспільний договір. Сутність правової держави полягає в обмеженні державної влади. Факторами цього обмеження є: природні права людини, народний суверенітет, суспільний договір, розподіл влади, правова держава, верховенство права, громадянське суспільство. Природою справедливості є синтез свободи і рівності.

Названі принципи є здобутками європейського Просвітництва XVII–XVIII ст. Усі вони закріплені у конституціях європейських демократичних держав наших днів. За європейським розумінням, принцип правової держави належить до найважливіших цінностей, бо він означає захист громадянина від сваволі з боку держави. Закріплює ці принципи й чинна Конституція України.

Подальший розвиток західної юриспруденції характеризується таким знаменним етапом, як рецепція римського права. Римське право відроджували середньовічні європейські університети у Болоньї, Сорбоні, Парижі, Віттенберзі та інших містах Європи.

Право університетів відзначають такі дві його ознаки, як автономність і універсальність. Автономність означала незалежність від владної політики. Така незалежність й ґрунтувалася на доктрині природного права.

Універсальність права університетів обумовлена, знову-таки, природним правом. Норми, виснуті з людського розуму, вважали за всезагальне, незмінне для всіх часів і народів право. В епоху панування філософії Просвітництва, юристи надихалися цією ідеєю універсальності права.

Однак, у XVIII столітті становище змінилося. Вперше виник інтерес до позитивного права. Почали вважати, що суверен в змозі створювати право. Однак ці повноваження надаються йому для впровадження принципів природного права. Норми публічного права мусили виражати природні права людини і гарантувати свободу людської особистості. Основні права людини визнані за принципи державного права в 1776 році Сполученими Штатами, в 1789 році – Францією. Тож, після XVIII століття почала складатися будівля публічного права. Позитивне право почали викладати і в університетах.

XVIII століття знаменне й тим, що відбулася кодифікація європейського права. Змістом Пруського ландрехту (1794 р.), Кодексу Наполеона (1804 р.), Німецького цивільного уложення (1896 р.), Швейцарського кодексу (1907 р.)

були Дигести або Пандекти Юстиніана. Цивільні кодекси ХХ століття також створювали юристи-романісти. Тож приватне право залишилося римським.

З приводу співвідношення права і держави слухними є міркування Рене Давіда. Французький компаративіст зазначає, що юридичний позитивізм домінував у ХІХ та зберіг своє значення у ХХ столітті. Юридичний позитивізм хотів би бачити в праві вираження волі законодавця, вищого тлумача справедливості. “Радянські автори розвинули цю ідею, в той час як юристи Заходу, навпаки, виступили проти неї і, щоб відродити традиційну ідею про тісний зв’язок між правом та справедливістю, вважали за необхідне звільнитися від встановленого в ХІХ столітті зв’язку між державою та правом... Право соціалістичних держав, як нам уявляється, вірне позитивістським концепціям, занепад яких спостерігається у Західній Європі” [12].

Сучасні концепції права, сформульовані після Другої світової війни характерні відродженням тенденцій, близьких до теорії природного права [13]. Віднині більше не йдеться просто про право, яке запроваджується законодавцем, але про компроміс між цим правом і тим, що розглядається як справедливе чи розумне [14].

Теорія права в усіх країнах романо-германської правової сім’ї виражає традиційну для усіх цих країн концепцію, згідно з якою право не міститься виключно в законодавчих нормах. Пошук права – це мета, на досягнення якої повинні спрямовуватися зусилля усіх юристів – кожним у своїй сфері і з використанням своїх методів. “Суддя може, виходячи з вимог справедливості, відмовитися від застосування закону. Такий підхід відповідає традиції романо-германської правової системи... Якщо того вимагає справедливість, суддя у будь-якій країні знайде спосіб ухилитися від тексту закону, що йому заважає. Для цього є досить засобів” [15].

Таким чином, онтологічно-телеологічний підхід до права віддзеркалює спосіб, у який право має пов’язуватися з цінностями суспільства. Право оцінюється під кутом зору цих цінностей і потребує змін у тих випадках, коли воно їм не відповідає. Цінності мусять втілюватися у законах суспільства.

Метою права є справедливість, її основний (свобода) і опосередкуючі (права людини) принципи. Ідея права в усі часи асоціювалася з ідеєю справедливості, як вищою моральною цінністю у суспільстві. До реалізації цієї цінності й має прагнути право. Без справедливості воно є запереченням самого себе. Тож право у суспільстві не самодостатнє і не автономне. В ідею права “вбудовані” метаюридичні цілі. Це підтверджується теорією гештальту.

Література

1. Деннис Ллойд. Идея права / Пер. с англ. – М.: ЮГОНА, 2002. – С. 78, 226-257.
2. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В 2-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 1971. – С. 42.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – С. 60.
4. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В 2-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 1971. – С. 36.
5. Этика Аристотеля / Пер. с греч. Э.Рядлова. – С.Пб, 1908. – С. 87-102.
6. Там само. – С. 167.
7. Там само. – С. 167-168.
8. Thomas Aquinas. Summa Theologica /Ed. altera nomana. Romae. 1894. Vol. III. – S. 644-652.

9. Там само. – С.662-663.
10. Там само. – С. 668-672.
11. Гоббс Т. Сочинения в двух томах Т.2. – М.: Мысль, 1991. – С. 67-188.
12. Давид Р. Основные правовые системы современности. – М.: Прогресс, 1988. – С. 81-82.
13. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Пер. с фр. – М.: NOTA BENE, 2000. – С. 456.
14. Там само. – С. 514-515.
15. Давид Р. Вказ. тв. – С.118.

УДК 340.132

А.Ф. Крижанівський

ГРОМАДЯНСЬКИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ПРАВОПОРЯДОК: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Традиційно правовий порядок асоціюється з публічно-правовою сферою, “боротьбою” з правопорушеннями і злочинністю. Таке положення досі зберігається частково інерційним відтворенням етатистського, силового образу права і правопорядку не тільки в буденній, але і в компетентній, і навіть в професійній правосвідомості. Певний “внесок” в таку ситуацію доклала і доктринальна практика галузевої юриспруденції, в якій продовжують домінувати адміністративні і кримінально-правові аспекти правопорядку. Неадекватність такого положення стає очевидним в світлі тенденцій відновлення статусу приватно-правової сфери у вітчизняній теоретичній і прикладній юриспруденції, отриманням приватним правом своєї самостійної ніші у всіх іпостасях правового життя.

Розглядаючи суть правопорядку, необхідно зазначити, що в правовій державі право поділяється на публічне і приватне, а в основі такого поділу лежать дві, відносно самостійні сфери суспільних відносин. При цьому виникає можливість виділити два самостійні блоки правопорядку: у публічно-правовій сфері і у приватноправовій. Безумовно, приватне право не може існувати без публічного права, оскільки відносини в приватноправовій сфері потребують підтримки з боку публічної влади, носієм якого є держава. В зв'язку з цим М. І. Матузов зазначає: “Приватне право спирається на публічне, без якого воно могло б бути знецінене. У загальній правовій системі вони тісно взаємозв'язані і їхнє розмежування до деякої міри є умовним” [1]. До недавнього часу таке розділення навряд чи було б можливим. Радянська правова доктрина не тільки не визнавала концепцію приватного права, але й всіляко критикувала і відкидала її як несумісну з природою “соціалістичного ладу”. Наприклад, В. І. Ленін у своєму листі у зв'язку з підготовкою першого радянського Цивільного кодексу писав: “Ми нічого “приватного” не визнаємо, для нас в області господарства все публічно-правове, а не приватне... Звідси — розширити застосування державного втручання в приватноправові відносини; розширити право держави відмінити “приватні” договори; застосовувати до “цивільних правовідносин” нашу революційну правосвідомість, карати систематично” [2].